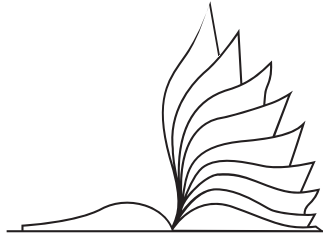

І МУДРАСЦІ, І ВЕДАЎ ХРАМ

ДА 100-ГОДДЗЯ НАЦЫЯНАЛЬнай БІБЛІЯТЭкі БЕЛАРУСІ

Навука пра кнігу

Ларыса ДОЎНАР,
кандыдат педагогічных навук

“Беларуская кніга і навука пра кнігу: спосабы і формы існавання” – тэма серыі публікацый, мэта якіх – раскрыць асноўныя этапы і кірункі развіцця навуковай кнігазнаўчай думкі Беларусі і тым самым пашырыць спецыяльныя кнігазнаўчыя веды па-за межы кола спецыялістаў-тэарэтыкаў і практыкаў навукі пра кнігу, бо гэтыя набыткі, асабліва ў гуманітарнай сферы, маюць міждысцыплінарны характар. У першакрыніцах, рукапісных і друкаваных кнігах, беларускія вучоныя ў галіне філалогіі, філасофіі, педагогікі, гісторыі, культуры, мастацтвазнаўства, бібліяграфазнаўства знайшлі і адкрылі вытокі разнастайных навуковых ведаў.

Дзякуючы таму, што беларуская кніга і яе гісторыя становяцца прадметам даследавання шматлікіх гуманітарных дысцыплін, узбагачаецца і прырошчваецца агульны навуковы набытак, хоць адначасова аблічча ўласна кнігазнаўства застаецца размытым і слаба акрэсленым для цэлай сферы гуманістыкі, а таксама ўзнікае складанасць у выпрацоўцы адзінай гісторыка-кнігазнаўчай метадалогіі і, асабліва, кнігазнаўчай тэрміналогіі. Тым не менш беларускае кнігазнаўства назапасіла значны патэнцыял, які патрабуе навуковага асэнсавання, а таксама варты шырокага азнаямлення з ім.

Плануецца, што наша серыя публікацый будзе ахопліваць **тэарэтычныя** кнігазнаўчыя пытанні, як падыходы да тлумачэння паняццяў *беларуская кніга і нацыянальны дакумент* (“Беларуская кніга – як мы яе разумеем?”), **крыніцазнаўчыя і гістарыяграфічныя** – прэзентацыя асноўных прац па гісторыі і даследаваннях беларускай кнігі (“Грунтоўныя працы па гісторыі беларускай кнігі – што мы павінны ведаць?”), **метадалагічныя** – абзначэнне асноўных этапаў развіцця беларускай кнігі і навукі пра кнігу (“Асноўныя этапы развіцця беларускай кнігі і навукі пра кнігу – кім і чым можам ганарыцца?”), **метадычныя** – прамоцыя беларускай кнігі і кніжнай культуры (“Прамоцыя беларускай кнігі і кніжнай культуры – дзеля чаго ўсё?”).

Заўважым, што шэраг пытанняў, звязаных не толькі з гісторыяй беларускай кнігі, але і з яе тэарэтычным абгрунтаваннем (і ідэнтыфікацыяй) актыўна рэфлексаваўся ў юбілейныя гады беларускага кнігадрукавання. Так адбылося ў 1920-я гг., тады ўпершыню адзначалася 400-годдзе з часу выдання “Апостала” (Вільня, 1525), у 1960-я гг. – 450-годдзе пачатку друку Бібліі (Прага, 1517) Францыска Скарыны, далей – 500-годдзе з дня нараджэння Францыска Скарыны (1986–1990), 500-годдзе беларускага кнігавыдання (2017) і сёлета – 500-годдзе з часу выхаду ў свет яшчэ аднаго віленскага выдання Скарыны, “Малой падарожнай кніжкі” (каля 1522 г.).

Гісторыя кнігазнаўства як навукі (у пэўнай краіне, рэгіёне, свеце) – актуальны і складаны навуковы кірунак [1], аднак “без асаблівага ўліку гістарычнага вопыту дысцыпліны незразумелыя заканамернасці развіцця кнігазнаўчай думкі, немагчыма прасачыць уплывы, вызначыць далейшыя даследчыя перспектывы, знікаюць сувязі паміж пакаленнямі навукоўцаў, ірвецца традыцыя і з’яўляюцца перашкоды для яе працягу; вучні страчваюць магчымасць пераймання досведу даследчыкаў-папярэднікаў, таму пастаянна робяць адны і тыя ж памылкі...” [2, с. 28]. З гэтай прычыны і для нас асабліва важнае ў пытаннях асэнсавання беларускай навукі пра кнігу выяўленне ўласнага кнігазнаўчага вопыту і ўласна беларускай навукі пра кнігу [3].

БЕЛАРУСКАЯ КНІГА – ЯК МЫ ЯЕ РАЗУМЕЕМ?

Самы прасты адказ на пытанне “як мы разумеем, што такое беларуская кніга?” нібы сам сабой напрашваецца – гэта кніга на беларускай мове. Так, мова – не толькі найкаштоўнейшы набытак кожнага народа, але і яго відавочнае адрозненне, галоўная прыкмета ідэнтыфікацыі. Пачуццё адзінства мовы – найістотнейшы кампанент нацыянальнай самасвядомасці, сутнасная прыкмета нацыянальнай культуры.

Вывзначаючы найважнейшыя характарыстыкі кнігі, мы ў першую чаргу акрэсліваем феномен яе жыццязольнасці – чаго вартыя толькі змены яе разнастайных матэрыяльных формаў ды спосабаў існавання з глыбокай старажытнасці (ад гліняных таблічак) да сучаснасці (да электроннай кнігі). Звяртаючыся да гісторыі беларускай кнігі, мімаволі задаём пытанне: што ж складае феномен жыццязольнасці беларускай кнігі? Як яна жыла і выжывала? Разгляд пастаўленых пытанняў у агульнай прасторы культуры дазваляе эксплікаваць іх як не столькі дынамічныя, колькі ўзаемаабумоўленыя і цесным чынам узаемязвязаныя працэсы, якім пільную ўвагу аддаюць і кнігазнаўцы, і культуролагі, і філосафы. Вядомы рускі лінгвіст Ізмаіл Сразнеўскі пісаў: “Народ выяўляе сябе найбольш поўна і дакладна ў мове сваёй. Народ і мова, адно без аднаго прадстаўлены быць не могуць” [4]. “Семантычнай адзінкай духоўнай культуры, – адзначыў беларускі філосаф Мікалай Крукоўскі, – яе, так бы мовіць, квантам, з семіятычнага пункту погляду, выступае знак-сімвал, а рэальнай формай існавання такой сімвалічна-знакавай сістэмы аказваецца мова” [5, с. 87].

Мова і пісьмо кнігі – зыходны пункт для разумення кніжнай культуры, бо менавіта яны “(1) складаюць пачатак кнігі як інструменту замацавання, захавання і перадачы пісьменства і, (2) галоўным чынам, вызначаюць яе грамадскае жыццё” [6, с. 10].

У гістарычным развіцці беларуская мова і графіка яе перадачы зведвалі змены, знаходзіліся пад тымі ці іншымі ўплывамі, аднак неабходна адзначыць, што такія працэсы, з пазітыўнага пункту гледжання, толькі разнастайлі кніжную культуру Беларусі, садзейнічалі ўзыходжанню да культурнага ўніверсуму, фарміруючы прастору талерантнасці і верацярпімасці. Адначасова набліжэнне беларускай кнігі да агульнаеўрапейскіх культурна-гістарычных тыпаў і стыляў насіла частковы і выбарачны характар пры захаванні адаптаваных да роднай мовы славянавізантыйскіх традыцый кірылічнай кніжнасці.

Сітуацыя “адна мова – адзін народ” – тыповая хутчэй у ідэале, чым на практыцы. Змены, якія адбываліся ў кніжнай культуры Беларусі і адлюстроўваліся ў мове, пісьме, сведчылі пра палітычныя, ідэалагічныя, рэлігійныя, культурныя прыярытэты ў той ці іншы час. У пэўнай ступені ў гістарычнай рэтраспектыве з гэтым звязаны і складанасці ідэнтыфікацыі беларускай кнігі, аўтараў, мовы, беларусаў і Беларусі. Спецыфічны шлях развіцця нацыянальнай культуры заключаецца ў чаргаванні перыядаў адноснага заняпаду і больш ці менш працяглых стадыяў паскоранага засваення айчыннага і сусветнага духоўнага вопыту, якія атрымалі назву культурна-нацыянальнага адраджэння, заснаванага на абвясчэнні роднай мовы першай духоўнай каштоўнасцю [7]. Такая выснова галоўным чынам засноўваецца на кніжнай спадчыне Беларусі [8]. Але мова не заўсёды можа выступаць у якасці адзінага крытэрыю пры ідэнтыфікацыі кніжнай спадчыны, пры аднясенні той ці іншай кнігі да нацыянальнай культуры. У адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь у нашай краіне існуюць дзве дзяржаўныя мовы – беларуская і руская, – то адпаведна і беларуская мова не будзе выступаць адзінай прыкметай беларускай кнігі.

Тэрміналагічнае вызначэнне паняцця *беларуская кніга* прынцыпова важнае для даследавання гісторыі нацыянальнай кніжнасці і пісьменства, і ў перыяды поўнай адасобленасці дзяржавы, і ў час яе ўваходжання ў склад іншых культурна-геапалітычных кангламератаў. *Беларуская кніга і нацыянальны дакумент* выступаюць галоўнымі аб’ектамі ў навуковых росшуках сучасных бібліятэк Беларусі, без іх дакладнага тэрміналагічнага акрэслення ўскладняецца практыка бібліяграфавання, уліку і камплектавання нацыянальнага кніжнага рэпертуару, з чым сутыкнуліся на пачатку 1990-х гг. спецыялісты Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. Яны былі вымушаны звярнуцца да распрацоўкі адпаведных тэарэтыка-метадычных пытанняў, падкрэсліўшы іх складанасць праз улік асаблівасцей гістарычнага развіцця краіны: “...значныя змены на працягу стагоддзяў тэрыторыі, перыяды, калі беларуская мова выцясялася ці была наогул забаронена і асноўная маса кніг выдавалася на польскай, лацінскай мовах (XVII – пач. XX ст.), выданні кніг на беларускай мове па-за межамі Беларусі і г. д. Нявырашаныя навуковыя задачы, звязаныя з кнігавыдавецкай справай Беларусі XVI–XVII стст., ствараюць

проблемы ў вызначэнні кола друкарань і выдаўцоў, у бібліяграфаванні віленскіх, брэсцкіх выданняў, якія з’яўляюцца аб’ектам уліку і літоўскай, і польскай бібліяграфіі” [9].

Безумоўна, з пытаннямі ідэнтыфікацыі беларускай кнігі – рукапіснай і друкаванай – спецыялісты сутыкаліся задоўга да стварэння сучаснай незалежнай Рэспублікі Беларусь. І пачынальнікамі працы ў гэтым кірунку былі найперш філолагі або навукоўцы ў галіне славеснасці, сярод якіх вылучаюць расійскага даследчыка мовы і побыту беларусаў **Канстанціна Калайдовіча** (1792–1832), які, грунтоуючыся на аналізе выданняў Францыска Скарыны, апублікаваў у 1822 г. артыкул “Пра беларускую гаворку”. “На... беларускую гаворку, – пісаў ён, – дагэтуль ніхто не звярнуў сваёй увагі, хоць яна вельмі таго вартая. <...> Духоўныя і свецкія пісьменнікі пісалі на гэтай гаворцы, называючы яе мовай рускай, з XVI да заканчэння XVII ст. амаль усе свае багаслоўскія, павучальныя творы і дыпламатычныя паперы, ужываючы ў пісьме і друку вядомыя напісанні царкоўнай славянскай азбукі” [10]. У заключэнні артыкула аўтар заклікаў саміх “беларусцаў” займацца даследаваннем гісторыі сваёй мовы і яе помнікаў, дадаваў “Кароткі слоўнік беларускай гаворкі”.

У 1836–1837 гг. на старонках першай расійскай універсальнай энцыклапедыі – “Лексікону” **Адольфа Плюшара** (Санкт-Пецярбург) – з’явіўся нават такі пункт погляду на “сапраўдную беларускую мову”, што гэта “ёсць вельмі цікавы помнік, які нашы навукоўцы павінны былі б старанна вывучаць, таму што ён шмат чаго тлумачыць у рускіх летапісах і ў філалогіі нашай мовы. Яго можна назваць бацькам вялікарасійскай гаворкі. Гэта, верагодна, тая самая мова, якой гаварылі ў Пскове і Ноўгарадзе пры варагах. Адхіленая дабрашчасна ад уплыву мангалізму і дагэтуль не зазнаўшы ўплыву вялікарасійскай гаворкі, яна захавала ў шматлікіх адносінах свой старадаўні выгляд і характар і меней пацярпела ад формаў польскай мовы, чым думаюць” [11].

Рост цікавасці да Беларусі, яе культуры, мовы і твораў пісьменства пашыраецца ў 1820–1840-я гг., калі публікуюцца бібліяграфічныя агляды, прысвечаныя беларусазнаўчай тэматыцы (К. Грум-Гржымаілы, А. Рыпінскага, Р. Падбярэскага і інш.), дзе галоўным прынцыпам для адбору матэрыялаў выступае **змястоўная** прыкмета. У першай палове XIX ст. у Вільні рабіліся спробы скласці нават нацыянальны рэпертуар кніг і перыядычных выданняў Беларусі ад пачатку кнігадрукавання і да 1847 г. **Міхалам Пелка-Паліньскім**, вялася навуковая

падрыхтоўка працы “Гісторыя славянскіх друкарняў у Літве” беларускім скарыназнаўцам, прафесарам Віленскага ўніверсітэта **Міхаілам Баброўскім** [12]. Праўда, першая праца засталася ў рукапісным выглядзе (захоўваецца ў Бібліятэцы імя Урублеўскіх АН Літвы), другая – страчана. Відавочна, аўтары паспрабавалі выкарыстаць **манаграфічную** (тэрытарыяльную) прыкмету.

На **моўны** крытэрыі абапіраўся ў даследаваннях прафесар славеснасці Кіеўскага ўніверсітэта **Пётр Уладзіміраў** (1854 – каля 1914), што адлюстравана ў яго манаграфіі “Доктар Францыск Скарына. Яго пераклады, друкаваныя выданні і мова” (СПб., 1888), а таксама ў артыкуле “Навуковае вывучэнне беларускай гаворкі за апошнія дзесяць гадоў (1886–1896)” [13]. У манаграфіі, акрамя ўвагі аўтара да беларускай мовы (“гаворкі”) у друкаваных выданнях Ф. Скарыны, таксама зроблены агляд рукапісных кніг, узніклых на беларускай этнічнай тэрыторыі ў XIV–XVI стст. – “Агляд царкоўнаславянскай пісьменнасці” [14, с. 1–43]. Такім чынам, **мова і этнічная тэрыторыя** выступілі асноўнымі ідэнтыфікацыйнымі прыкметамі. Хоць сам тэрмін *беларуская кніга* вучоны не выкарыстоўваў.

У канцы XIX – пачатку XX ст. да вызначэння зместу паняцця *беларуская кніга* больш наблізіліся тыя даследчыкі, якія прысвячалі працы вывучэнню, а значыць, і вылучэнню беларускай кнігі, літаратуры сярод дакументаў іншых народаў, тыя, хто шукаў адрозненні беларускай кнігі ад расійскай, украінскай, польскай. Напрыклад, пісьменнік і краязнавец **Аляксандр Ельскі** (1834–1916). Ён спрыяў навуковай прамоцыі беларускай мовы і літаратуры ў польскіх выданнях, публікуючы ў тым ліку бібліяграфічныя агляды, як “Слова пра матэрыялы, якія служаць для даследавання беларускай гаворкі, этнаграфіі і літаратуры” (Chwila, 1886, № 17–23), даследаванні ў галіне беларускай бібліяграфіі, літаратуры і мовы – артыкулы “Беларуская літаратура і бібліяграфія”, “Беларуская мова”, “Беларусь”, напісаныя для “Вялікай універсальнай ілюстраванай энцыклапедыі” (Варшава, 1892, т. 8), дзе сцвярджалася існаванне беларускай нацыі, яе адметнай мовы і літаратуры. Выйшаў артыкул “Беларуская літаратура і бібліяграфія” [15] – гістарычны агляд беларускіх кніг з 1517 да 1892 г., а таксама публікацый XIX ст., прысвечаных мове, літаратуры, этнаграфіі, фальклору, народнай адукацыі. А. Ельскі, такім чынам, паспрабаваў улічваць дакументы па **моўнай і змястоўнай** прыкметах.

Пачынаючы з сярэдзіны 1880-х гг. у друку з’яўляюцца навуковыя працы **Яўхіма Карска-**

га (1861–1931), прысвечаныя беларускай мове паводле яе гісторыка-этнаграфічнага бытавання, а таксама паводле адлюстравання і замацавання ў рукапісных і друкаваных дакументах: “Агляд гукаў і формаў беларускай гаворкі” (Масква, 1885), “Да пытання пра распрацоўку старой заходнярускай гаворкі: бібліяграфічны нарыс” (Вільня, 1893), “Што такое старажытная заходняруская гаворка?” (“Працы Дзявятага археалагічнага з’езду ў Вільні”, 1893), “Узоры славянскага кірылаўскага пісьма з X да XVIII ст.” (Варшава, 1901), “Нарыс славянскай кірылаўскай палеаграфіі” (Варшава, 1901), “Славянская кірылаўская палеаграфія” (1928).

Яго магістарская дысертацыя “Да гісторыі гукаў і формаў беларускага маўлення” (Варшава, 1893) стала першай у гісторыі дысертацыяй па беларускім мовазнаўстве, а шматтомная праца “Беларусы” (1903–1922) набыла статус энцыклапедыі па вывучэнні беларускай мовы ў яе гістарычнай рэтраспектыве, была высока ацэнена сучаснікамі як “праца, якая не мае да сябе падобных у славянскім свеце” (М. Доўнар-Запольскі) [16, с. 459]. Яна выйшла ў пяці кнігах (тры тамы ў пяці выпусках) і ахапіла беларускія кніжныя помнікі за перыяд з XIII ст. да 1921 г., а таксама гістарыяграфію іх вывучэння. Важным быў вынік працы ў вызначэнні асноўнага фонду пісьмовых і друкаваных помнікаў беларускага паходжання, у працэсе выяўлення і сістэматызацыі якіх былі выкарыстаныя два асноўныя і ўзаемазвязаныя прынцыпы размежавання іх з рускімі, украінскімі і польскімі – гэта **мова і тэрыторыя** або **месца выдання**, пазней, ужо ў савецкі час, была вылучаная і прыкмета **аўтарскай прыналежнасці**, лічылася таксама, што часам падставай для ідэнтыфікацыі могуць быць **гістарычны лёс і значэнне** некаторых помнікаў [17, с. 100]. Аднак для вылучэння беларускіх помнікаў пісьменства часам бралася толькі адна з прыкмет – мова, тэрыторыя, аўтарская прыналежнасць.

На меркаванне Я. Карскага, “старая заходняруская пісьменнасць, нават са слядамі мясцовай гаворкі, на першы час, з’яўляецца працягам агульнарускай літаратуры і толькі з часам атрымлівае арыгінальны характар”, таму ён і адмовіўся прызнаваць нацыянальнымі кніжнымі помнікамі тыя, што былі не на беларускай мове: “Творам, якія ўзніклі на беларускай тэрыторыі і нават з боку беларусаў, што былі на польскай мове: месца ў гісторыі польскай літаратуры” (1921, т. 3, вып. 2) [18, с. 158]. Такі падыход, на вялікі жаль, быў актыўна выкарыстаны ў Беларусі ў савецкі час і неспрыяльна адбіўся на падыходах да складання рэтраспектыўнай нацыя-

нальнай бібліяграфіі, да даследавання гісторыі беларускай кнігі.

Калі Я. Карскі кіраваўся ў асноўным **моўнай** ці **тэрытарыяльнай** прыкметай, то **Вацлаў Ластоўскі** (1883–1938) выкарыстоўваў усе тры – **моўную** (у тым ліку, для розных канфесій – праваслаўнай, уніяцкай, каталіцкай, пратэстанцкай, мусульманскай, іўдзейскай), **тэрытарыяльную** (этнічную), **аўтарскай прыналежнасці** (у тым ліку пераклады). Найбольш поўны вобраз разумення айчыннай кнігі выяўляецца ў працы “Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Спроба паясьніцельнай кнігопісі ад канца X да пачатку XIX стагоддзя” (Коўна, 1926) В. Ластоўскага, дзе ўлічаны 874 найменні рукапісных і друкаваных кніг. У гэтай фундаментальнай працы акрэслены сутнасныя тыпалагічныя прыкметы беларускай кнігі ў шырокім значэнні, у тым ліку паказаны першыя сведчанні айчыннай пісьменнасці на розных носьбітах: камені, метале, гліне, пергамене, паперы; на розных прадметах: медальёнах, крыжах, пячатках, посудзе, што з’яўляліся тымі дакументамі, якія пацвярджалі не толькі існаванне беларускай нацыі, яе даўняй гісторыі, але і яе асаблівасці, адрозненні ад іншых народаў (рускіх, палякаў). Галоўнай ідэнтыфікацыйнай прыкметай выступала **мова**, таксама **тэрыторыя і аўтарства**, яны разглядаліся ў гістарычным, адукацыйным, рэлігійным і палітычным кантэксце, ва ўзаемаўплыве культурнай прасторы розных народаў і адначасова ў фарміравальнай прасторы нацыянальнай думкі. “Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі” В. Ластоўскага – першы вопыт цэласнага падыходу да гісторыі беларускай кірылічнай кнігі ў адзінстве яе матэрыяльнага, духоўнага і мастацкага пачаткаў [19].

У 1960–1970-я гг. калі набіраюць моц беларуская лінгвістычная і літаратуразнаўчая навуковыя школы, гістарычнымі працамі падмацоўваецца беларускае кнігазнаўства, асабліва скарызнаўства, набывае новую актуальнасць і зварот да паняцця **беларуская кніга**, бо навукоўцы не маглі абысціся хоць бы без кароткага тлумачэння, што ж яны разумеюць пад гэтым тэрмінам, які так і не здабыў для сябе ўстойлівага азначэння ці ідэнтыфікацыйных крытэрыяў.

Георгій Галенчанка ў дысертацыйнай працы “Гісторыя беларускага кнігадрукавання XVI–XVIII стст. (кірылаўскага)” (Масква, 1965) прапанаваў браць пад увагу для ідэнтыфікацыі наступны комплекс прыкмет: 1) **тэрытарыяльнае** месцазнаходжанне друкарняў, 2) **змест** кнігі, **прызначэнне** беларускаму чытачу, арыентацыя кнігавыдавецтва на беларускі рынак, 3) **паходжанне** аўтараў, супрацоўнікаў друкарні,

кнігавыдавецтва, нацыянальны склад брацтва пры друкарні, 4) **рысы нацыянальнай культуры** ў афармленні, арнаменты, графіцы выданняў [20].

Мовазнаўцы **Аркадзь Жураўскі і Аляксандр Булыка** абмежаваліся кароткім тлумачэннем, што да беларускай кнігі адносяцца выданні, якія ажыццёўлены беларусамі і прызначаюцца для распаўсюджвання сярод беларускага насельніцтва незалежна ад месца стварэння і мовы (Масква, 1967) [21]. Асноўнай тут выступае **аўтарская прыкмета**, а дапаўняе яе прыкмета чытацкага **прызначэння**: аўтар-беларус – чытач-беларус, – а беларуская кніга можа быць створана на розных мовах і зусім не абмежавана месцам выхаду ў свет. Вызначэнне разнамоўнасці **беларускай кнігі** павінна было спрыяць таму, што яе рэпертуар пашырыцца, будуць улічаны шматлікія помнікі, напрыклад, на польскай і лацінскай мовах. Аднак адразу – у той час – гэтага не адбылося.

Яўгенія Умецкая, якая распрацоўвала гісторыю кнігавыдання ў Беларусі першай трэці XIX ст., у сваю чаргу адзначыла, як і Г. Галенчанка, што паняцце **беларуская кніга** павінна ўключаць менавіта **комплекс прыкмет: аўтар** тэксту ці перакладчык, рэдакцыйнае, тэхнічнае і мастацкае яе **выкананне** (Мінск, 1977) [22]. Часткова кнігазнаўцы здолелі рэалізаваць свае падыходы ў зводным каталогу “Кніга Беларусі, 1517–1917” (Мінск, 1986), дзе ўлічылі выданні на беларускай і рускай мовах за адпаведны перыяд.

Заканчэнне будзе.

Спіс літаратуры

1. **Мігонь, К.** Істориография науки о книге: концептуальные парадигмы [Электронный ресурс] / К. Мігонь // Библиография. – 2017. – № 5. – С. 5–18. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30457144/>. – Дата доступа: 18.01.2022.
2. **Мігоń, К.** Парадигмы науки о книге двести лет назад и сегодня [Электронный ресурс] / К. Мігоń // Knygotyra. – Vilnius, 2010. – Т. 54. – Р. 44–53. – Режим доступа: <https://www.journals.vu.lt/knygotyra/article/view/3589>. – Дата доступа: 18.01.2022.
3. **Dojnar, L.** Белорусская книга и наука о книге: формирование понятий, научных парадигм и автономной научной дисциплины [Электронный ресурс] / L. Dojnar // Roczniki Biblioteczne. – Wrocław, 2019. – Т. 63. – С. 57–92. – Режим доступа: <http://wuw.pl/rbibl/article/view/11415/10359>. – Дата доступа: 18.01.2022.
4. **Нелюбин, Л. Л.** Развитие славянского языкознания в трудах И. И. Срезневского и Ф. М. Буслаева [Электронный ресурс] / Л. Л. Нелюбин // История развития языкознания. Языкознание в Древнем мире, в Средние века, в эпоху Возрождения, Новое время и сейчас. – Режим доступа: http://langhist.ru/lh/Lev-Lvovich-Nelyubin_Istoriya-naukio-yazyke/29.shtml. – Дата доступа: 01.12.2013.
5. **Крукоўскі, М. І.** Філасофія культуры: уводзіны ў тэарэтычную культуралогію / М. І. Крукоўскі. – Мінск : Універсітэцкае, 2000. – 192 с.
6. **Мігань, К.** Мова – пісьмо – універсум пісьменства як паняцці кніжнай культуры ў сучаснай бібліялогіі / К. Мігань ; пер. з пол. і рус. Л. Доўнар // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры: вывучэнне і захаванне : зб. навук. арт. – Мінск : БДУКМ, 2012. – [Вып. 4]. – С. 8–25.
7. **Конан, У. М.** Мова і культура / У. М. Конан // Беларуская мова : энцыклапедыя. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 357.
8. **Доўнар, Л. І.** Сутнаснае прызначэнне кнігі і мовы як з’яў культуры: ад замацаванай інфармацыі да трансляцыі і пераемнасці ведаў / Л. І. Доўнар // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры: вывучэнне і захаванне : зб. навук. арт. – Мінск : БДУКМ, 2012. – [Вып. 4]. – С. 32–48.
9. **Чыгірова, Р. М.** Да пытання вызначэння зместу паняцця “нацыянальны дакумент” / Р. М. Чыгірова, А. М. Мураўёва, Т. І. Рошчына // Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі. – Мінск : НББ, 1995. – С. 9–16.
10. **Калайдовіч, К. Ф.** О белорусском наречии / К. Ф. Калайдович // Сочинения в прозе и стихах : труды Общества любителей российской словесности при имп. Московском ун-те. – М., 1822. – Ч. 1. – С. 67–68.
11. **Энциклопедический лексикон** : [в 17 т.]. – СПб. : В Типографии А. Плюшара, 1836–1837. – Т. 7–8. – С. 569.
12. **Лабынцев, Ю.** Библиологические исследования профессора Михаила Бобровского и наследие Франциска Скорины / Ю. Лабынцев, Л. Щавинская // Франциск Скорина – личность, деятельность, наследие, современные образы : матер. Междунар. науч. семинара (Полоцк, 24 мая 2017 г.) / сост.: Л. А. Авгуль, Д. Н. Бакун. – Минск – Москва, 2017. – С. 67–71.
13. **Владимиров, П. В.** Научное изучение белорусского наречия за последние десятилетия (1886–1896) / П. В. Владимиров // Университетские известия. – 1898. – № 5. – С. 45–71.
14. **Владимиров, П. В.** Доктор Франциск Скорина: Его переводы, печатные издания и язык [Электронный ресурс] / П. В. Владимиров. – СПб. : Тип. Императорской акад. наук, 1888. – Режим доступа: [https://ru.wikisource.org/wiki/Франциск_Скорина_\(Владимиров\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Франциск_Скорина_(Владимиров)). – Дата доступа: 18.01.2022.
15. **A. J.** Białoruska literatura i bibliografia / A. J. // Wielka encyclopedia powszechna ilustrowana. – Warszawa, 1892. – Т. 8. – С. 646–658.
16. **Довнар-Запольский, М. В.** История Беларуси / М. В. Довнар-Запольский. – М. : Директ-Медиа, 2014. – 582 с.
17. **Лявончыкаў, В.** Беларуская бібліяграфія : агульны курс / В. Лявончыкаў. – Мінск, 1971. – С. 100.
18. **Саітава, В. І.** Бібліяграфазнаўства. Гісторыя : вучэб. дапаможнік / В. І. Саітава, В. Е. Лявончыкаў, Т. В. Кузьмініч ; пад агул. рэд. Т. В. Кузьмініч. – Мінск, 2017. – С. 158.
19. **Доўнар, Л. І.** “У горадзе маім – такім мацоўным – адзін я быў!” / Л. І. Доўнар // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры: гісторыя і сучаснасць : зб. навук. прац. – Мінск, 2011. – [Вып. 3]. – С. 139–168.
20. **Голенченко, Г. Я.** История белорусского книгопечатания XVI–XVIII веков (кирилловского) : дис. ... канд. ист. наук / Г. Я. Голенченко ; Моск. гос. ист.-архивный ин-т. – М., 1965. – С. 15–16.
21. **Журавский, А. И.** 450 лет белорусского книгопечатания / А. И. Журавский, А. Н. Булыко // Книга. Исследования и материалы. – М., 1967. – Сб. 14. – С. 105.
22. **Умецкая, Е. С.** История книгоиздания в Белоруссии в первой трети XIX века (1801–1832 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Е. С. Умецкая. – Минск, 1977. – С. 19.

